

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020
Data odczytu: 15.01.2020 r.

Nr 2 (616)
Data wydania: 15.01.2020 r.

1163. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz jako miasto klasztor wg tezy śp. dr hab. K. Zielińskiej – Melkowskiej prof. UMK – odkrywczyni cysterskich korzeni Grudziądza

W 1997 r. dr hab. Krystyna Zielińska – Melkowska prof. UMK wyszła z tezą, wówczas bardzo śmiałą i nowatorską, że Grudziądz to miasto klasztor z czasów biskupa Prus św. Chrystiana, z 1 poł XIII w.¹ Ta teza postawiona przez Profesor z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika wywołała sprzeciw środowiska naukowego. Po ponad 20 latach, mimo licznych przekłamań i manipulacji źródłami historycznymi, w tym szczególnie materialnymi trzeba pokazać, że teza była słuszna. Świadczą o tym zachowane w Grudziądzu relikty architektury romańskiej.

Tytułem przypomnienia trochę rysu historycznego dla wieku XIII w dziejach Grudziądza.

Krystyna Zielińska – Melkowska (1935-2001)

¹ K. Zielińska – Melkowska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, op. cit., s. 18-19: *Ważny wątek Chrystianowy występuje w mojej książce „Lokacja Grudziądza w roku 1291”, gdzie – jak sądzę udowodniłam tezę o istnieniu wcześniejszego miasta w Grudziądzu (dziś napisałabym miasta – klasztoru), które łączy z postacią pierwszego biskupa Prus Chrystiana – niż lokowanego dopiero w 1291 r. przez Krzyżaków na prawie chełmińskim.*

Grudziądz – miasto położone na Pomorzu Nadwiślańskim, na prawym brzegu Wisły. W źródłach historycznych, imiennie pojawia się po raz pierwszy w 1222 r. Wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza właśnie w Grudziądzu, u dawnego ujścia rzeki Osy, w 997 r. rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus.

Teren obecnego Grudziądza po południowej stronie Kanalu Trynka (dawnego koryta Osy) należał do państwa Polan już w czasach Bolesława Chrobrego. Na południowym brzegu Osy przy Wiśle znajdował się pierwszy parafialny kościół noszący wezwanie św. Jerzego². Natomiast teren miasta w obrębie murów średniowiecznych, położony w widłach dawnej Osy, zamieszkały był przez Prusów i został podporządkowany Piastom w latach 60 XII w. przez księcia Bolesława Kędzierzawego³.

Sąsiedztwo Prusów skutkowało cały czas najazdami Prusów i Litwinów. Ziemie te ok. roku 1200 otrzymał we władanie Konrad Mazowiecki, który w 1206 r. sprowadził cystersów, by zajęli się nawracaniem pogan. W 1209 r. misję tę powierzył wywodzącemu się z opactwa w Oliwie a potem będącemu opatem w Łeknie Chrystianowi, mianowanemu w 1216 r. biskupem misyjnym tych ziem. Przypuszczalnie już w 1218 r. Chrystian otrzymał od księcia Konrada Mazowieckiego osadę Grudziądz, jako bazę do chrystianizacji Prus.

Te i inne dokumenty źródłowe wskazują na stołeczność Grudziądza jako siedziby biskupów pomezzańskich w pierwszej połowie XIII wieku. Jest dlatego wielce prawdopodobne, że pierwowzór dla grudziądzkiej architektury sakralnej stanowiły budowle cysterskie a osada przeżywała gwałtowny rozwój już przed 1255 r. a więc formalnym przejęciem tych ziem przez Krzyżaków. Wtedy też w Grudziądzu musiało powstać opactwo, kolegiata, być może katedra, zręby zamku i założenia miejskiego. Zapewne teren Grudziądza w obrębie średniowiecznych murów jest w części pozostałością niedokończonego klasztoru cysterskiego, zaginionej fundacji biskupa Chrystiana⁴.

Grudziądz założono w bagiennym delcie Osy, pomijając inne lokalizacje, idealnie nadające się do założenia miasta. Była to jednak lokalizacja charakterystyczna dla klasztorów cysterskich, zakładanych na terenach bagiennych, z dala od większych osad.

---

² Zob. ks. Wł. Łęga, *Rozwój miasta Grudziądza*, Miesięcznik Krajoznawczy „Ziemia”, maj 1925. Przedruk fragmentu: R. B. Kucharczyk, *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, Grudziądz 2006, s. 9.

³ Zob. K. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, ss. 331.

⁴ Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian Primus episcopus Prussie i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*, w: K. Zielińska-Melkowska [red.], *Grudziądz miastem Chrystiana*. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998, Grudziądz 2002, s. 19-35.

Wątek fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245 oraz jego następcy, szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, archeolog dr Krystyna Białoskórska. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich przedstawiła dr hab. Krystyna Zielińska – Melkowska, prof. UMK w Toruniu⁵.

W tym to kontekście obecność architektury romańskiej w Grudziądzu nie może dziwić. A potwierdzają ją w sposób niepodważalny zachowane relikty romańskie w kościele św. Mikołaja i św. Ducha czy kaplica św. Michała Archanioła. Genezy grudziądzkiego zamku i słynnej wieży Klimek też doszukiwać się należy w kamiennie-cegłanej siedzibie biskupa, co potwierdzają fizycznie wykopaliska prowadzone w latach 90. XX w. i początków XXI wieku, ukazujące koegzystencje stylów późnoromańskiego i gotyckiego na terenie Zamku Wysokiego⁶.

O polskim rodowodzie zamku grudziądzkiego z kamienia i cegły oraz zapewne wieży Klimek pisał już w 1889 r. pionier badań historycznych Grudziądza, niemiecki badacz Xaver Froelich. Należy nadmienić, że wieża Klimek oraz kamienna studnia na Górze Zamkowej o głębokości ok. 50 m, nie mają swojego odpowiednika na terenie całego, byłego państwa krzyżackiego⁷. Archeolodzy toruńscy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, po wykopaliskach z lat 2008-2009, wg swojej interpretacji nie podzielają poglądu o cysterskich korzeniach Grudziądza i związaną z nimi architekturą romańską⁸. Archeolodzy z innych ośrodków są odmiennego zdania, m.in. na Uniwersytecie Gdańskim uważa się, że studnię na Górze Zamkowej zbudowali cystersi przed przybyciem do Grudziądza Krzyżaków, czyli przed 22.12.1255 r. kiedy to pomezkański biskup Ernest przekazał Grudziądz Zakonowi i przeniósł swoją siedzibę i katedrę do Kwidzyna⁹. Niewątpliwie brak polskiego

---

⁵ Zob. J. Pakulski, Profesor UMK Krystyna Zielińska – Melkowska (1935-2001), *Rocznik Grudziądzki*, T. 15: 2003, s. 287-295.

⁶ W Grudziądzu znane są przykłady z l. 1941-2016, że naukowcy – archeolodzy podają w swoich publikacjach inną informację o zastanym fragmencie budowli, jaką zastali, np. zawyżają grubość zastanego muru o wymiarach 0,4-07 m do fikcyjnej grubości 3-4 m lub nie odróżniają wysokości bezwzględnej n.p.m. od wysokości względnej, w tym przypadku poziom brzegu Wisły przy Grudziądzu. W swoim katalogu Autor musiał korygować te dane zgodnie ze stanem faktycznym, by nie powielać błędu z 1960 r., popełnionego przez K. Szymańskiego, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, w: *Rocznik Grudziądzki*, 1960, s. 97.

⁷ Najdokładniej zbadał relikty wieży w 2007 r. dr Antoni J. Pawłowski, który zakwestionował rzetelność badań H. Jacobiego z lat 1941-1943. Udowodnił fikcyjność oficjalnego poziomu dziedzińca Zamku Wysokiego, 59-60 m n.p.m. wg H. Jacobiego, w powielanym błędzie 60 m nad poziomem lustra Wisły. Brzeg Wisły przy Górze Zamkowej jest na wysokości ok. 21 – 22 m n.p.m. A. J. Pawłowski udowodnił, że fundament wieży Klimek po stronie południowej dochodzi do głębokości ok. 62 m n.p.m. Wieża nie mogła być zbudowana w powietrzu, ok. 2 m powyżej oficjalnie podawanego poziomu dziedzińca.

⁸ M. Wiewióra [red], *Zamek w Grudziądzu, studia i materiały*, Toruń 2012, ss. 410 oraz artykuły naukowców toruńskich w *Rocznikach Grudziądzkich*, tomy 19-24, z lat 2011-2016.

⁹ Wacław Kulczykowski, doktorant Uniwersytetu Gdańskiego, autor pracy magisterskiej o studniach zamkowych na terenie państwa krzyżackiego, Gdańsk 2012. Tą swoją tezę powtórzył

mecenatu państwowego po rozbiorach przyczynił się do tego, że cały dorobek kulturowy w dziedzinie średniowiecznej architektury murowanej na tym obszarze został pod wpływem niemieckich historyków sztuki z przełomu XIX/XX w. przypisany Krzyżakom. W pierwszym rzędzie na tym poglądzie traci też Grudziądz, którego oficjalnie pisaną historię zaczynano jeszcze niedawno od przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim, wydanego przez Krzyżaków 18.06.1291 r.

Katalog reliktyw architektury romańskiej w Grudziądzu

Pozycja 1.

Fundament kamienny z ciosów granitowych w wątku *grand appareil*, piwnice budynku przy ul. Spichrzowej 37. Podobną konstrukcję murów zobaczyć można np. w kościele w Tumie pod Łęczycą oraz w klasztorze norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie. Na ziemiach polskich była charakterystyczna dla budowli z przełomu wieków XII i XIII¹⁰.

Pozycja 2.

Dawna kaplica św. Michała Archaniola. Najstarsza murowana budowla sakralna Grudziądza wg przekazu wizytatora kościelnego kanonika Strzesza z 1667 r. w stanie stałej profanacji była już od XVII w. Obecnie jest pomieszczeniem piwnicznym budynku przy ul. Klasztornej 6, położonego w pobliżu kościoła św. Ducha na południowy wschód od niego, w obrębie dawnych zabudowań zespołu klasztornego benedyktynek. Długość kaplicy na osi wschód zachód wynosi 5,3 m, szerokość 4,9 m a wysokość 2 m. Zbudowana jest z cegieł na fundamencie kamiennym i posiada sklepienie krzyżowe. Z uwagi na otynkowanie ścian nie ma możliwości podania wymiarów cegieł i sposobu ich wiązania. Mury mają grubość od 1 m do 2 m. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że kaplica św. Michała Archaniola powstała przed 1222 r. i jest przykładem jednonawowych kościołów romańskich, pełniących na terenie ziem polskich funkcje kościołów grodowych, wiejskich, kaplic rezydencjonalnych lub kaplic pomocniczych. Powstała nad brzegiem dawnej Osy, w miejscu, gdzie wg tradycji przekazanej przez kronikarza Jana Długosza rozpoczęła się misja św. Wojciecha do Prus w 997 r.

Pozycja 3.

---

w październiku 2016 r. na wykładzie w Muzeum im. Ks. Władysława Łęgi, na temat wodociągu średniowiecznego w Grudziądzu.

¹⁰ Jedną z najnowszych prac odnośnie tego wątku jest praca T. Rodzińskiej-Choraży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, w: III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 295-318. W korespondencji e-mailowej z członkiem KMDG Autorka wyraziła zaciekawienie przykładem z Grudziądza, lecz z braku czasu nie mogła się nim zająć. Dr hab. T. Rodzińska-Choraży reprezentuje Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dostęp internetowy do tej pracy: http://www.academia.edu/13610278/W%C4%85tki_kamienne_w_architekturze_w_Polsce_do_schy%C5%82ku_XII_wieku_w_III_Forum_Architecturae_Poloniae_Medievalis_red._K._Stala_Krak%C3%B3w_2013_s._295-318

Grudziądz, kościół św. Ducha wraz z dawnymi budynkami klasztoru benedyktynek położony jest w południowo-zachodniej części starego miasta. Gotycki, o zatartych obecnie cechach stylowych, jednonawowy, murowany z cegły i otynkowany. Jako obiekt sakralny powstał na przełomie XIII/XIV w. W 2014 roku podczas prac renowacyjnych przy północnej ścianie kościoła, po prawej stronie kruchty odsłonięto wczesnogotycki portal ostrołukowy. Portal ten nie posiada tak popularnej w 2 poł. XIII w. i w wiekach późniejszych cegły profilowanej, co świadczy, że do jego budowy wykorzystano mury wcześniejszej budowli, niekoniecznie sakralnej. Po lewej stronie kruchty uwidoczniły się natomiast relikty okna romańskiego, usytuowanego znacznie poniżej łuku okna gotyckiego. Detale te zostały wkrótce ponownie zasłonięte nowym otynkowaniem. Kościół jest podpiwniczony, jednak ich część wschodnia jest zasypana gruzem. Podpiwniczenie kościoła nie było badane pod względem architektonicznym. W zachodniej ścianie kościoła zachował się późnoromański portal uskokowy z XIII w. i jest widoczny od strony pomieszczenia biurowego Muzeum, stykającego się z bryłą kościoła.

Pozycja 4.

Grudziądz, kościół św. Franciszka Ksawerego (pojezuicki). Kościół nie jest orientowany, zbudowany sposobem gospodarczym z połączenia baszty bramnej (Brama Klasztorna, *Porta Zellia*) i budynku mieszkalnego, w latach 1714-1715. Dawna baszta bramna mieści obecnie prezbiterium kościoła. Badania fundamentów obecnego kościoła, przeprowadzone w latach 2006-2008 wykazały, że kościół wzniesiono w tym miejscu na fundamentach dużej budowli (z wieżą) z wieku XIII, a możliwe, że stanowi on w części przebudowę budynku mieszkalnego. W podziemiach kościoła zachował się fundament rozebranej ściany wschodniej baszty bramnej o grubości ok. 3 m. Fundament kościoła pojezuickiego zbudowany jest w wątku, gdzie warstwy cegieł są przeplatane warstwami kamienia. Widoczne na powierzchni lizeny są faktycznie fragmentem potężnych przypór uskokowych, które pierwotnie były na powierzchni. Dolna partia ściany południowej jest średniowieczna, górna od gzymsu powstała już w wieku XVIII. Cechą charakterystyczną kościoła jest głębokie blendowanie wewnętrzne. Partia średniowieczna ścian nie posiada szkarp tylko lizeny. Od początku XVIII w. parapety są w części podziemnej kościoła. Od strony północnej (Góry Zamkowej) bardzo dobrze widać dawną blendę bramną. W XVI w. kompleks ten nazywany był Zamkiem Konwentu (Schloss Convent). W XX w. nie uwzględniano średniowiecznego rodowodu ścian kościoła oraz kolegium jezuickiego i uważano, że powstały od fundamentów po 1648 r. Mimo oczywistych odsłon średniowiecznych murów wymienionego kompleksu budowli w XXI w., nadal często podaje się, że kompleks ten powstał w XVII-XVIII w.

Pozycja 5.

Kościół św. Mikołaja. Budowla ceglana, orientowana, gotycka z licznymi elementami stylu przejściowego. Nie zachowały się dokumenty współczesne bu-

downie kościoła. Najstarszy pochodzi dopiero z 1524 r. W rzucie poziomym korpus kościoła nie nosi śladów wieloetapowej budowy. Przyjęta datacja jego powstania na r. ok. 1286 do 1 poł. XIV w. oparta jest na kwestionowanym obecnie w literaturze kryterium zastosowanego wiązania cegieł. Podstawą takiej datacji było występowanie na zewnątrz prezbiterium wiązania wendyjskiego i wiązania gotyckiego w nawach. Po 1945 r. w trakcie prac rekonstrukcyjnych odkryto jednak również polskie wiązanie gotyckie w wewnętrznych ścianach prezbiterium. Kościół otrzymał wieżę drewnianą już w czasach nowożytnych. Obecna wieża murowana pochodzi z XVIII w. Ostrołukowe okna w nawach są neogotyckie. Oryginalne są tylko okna w prezbiterium. Na ścianach naw widoczne są natomiast ślady okien romańskich. Warto zwrócić również uwagę, że obecna powierzchnia kościoła w porównaniu z tą z początku XVIII w. jest zredukowana o rozebrane kaplice, które przylegały od północy, nawet do ścian kolegium jezuickiego. W świetle zachowanych dokumentów oraz analizy architektonicznej przypisywanie kościołowi św. Mikołaja roli kościoła parafialnego dla grudziądzan wydaje się nadinterpretacją. Do 15 września 1618 r. funkcję tę pełnił formalnie kościół św. Jerzego, poza murami obronnymi Grudziądza, zniszczony podczas powodzi przez wylew Wisły. Wiele wskazuje na to, że kościół św. Mikołaja w średniowieczu pełnił funkcję kolegiaty, jak dotąd nie zlokalizowanej dla diecezji chełmińskiej. Swoją bryłą, jako pierwotnie bezwieżowy oraz specyfiką zachowanego pierwotnego sklepienia prezbiterium wpisuje się w architekturę kościołów cysterskich. Dodatkowo niedokończona wschodnia klatka schodowa, brak symetrii w układzie okien na poddaszu, nad łukiem tęczowym mogą wskazywać, że budowę kościoła zaplanowano w 1 poł. XIII w. i przerwano z nieznanых przyczyn (relacja wizytatora kościelnego kanonika Strzesza, z 1667 r.). Z najstarszego wyposażenia wnętrza świątyni godną uwagi jest znajdująca się w nawie głównej granitowa czara chrzcielniczy typu gotlandzkiego, z 3 ćwierci XIII w., zdobiona płaskimi, ostro ciętymi postaciami smoków i lwów. Zachowały się też dwie granitowe kropielnice pochodzące z XIII w., usytuowane w kruchcie północnej i zachodniej. Z dawnego wystroju wnętrza na filarze międzynawowym widoczne są fragmenty polichromii z końca XIV w. W zachodniej fasadzie wieży wmurowano wtórnie trzy (dwie zachowane do naszych czasów) terakotowe rzeźby romańskie oraz zoomorficzną figurkę, a we wschodniej ścianie wieży 4 terakotowe cegły z motywem roślinnym i zwierzęcym. Pochodzą one prawdopodobnie z nieistniejącej kaplicy zamkowej grudziądzkiego Zamku Wysokiego. Przypuszczalnie dalsze badania kościoła św. Mikołaja spróbują potwierdzić jego tożsamość jako elementu zaginionego zespołu klasztorowego cystersów, fundacji biskupa Chrystiana z lat 1222-1245, który działalność misyjną na ziemi chełmińskiej rozpoczął już w roku 1209. Ten wątek badawczy szerzej rozwinęła w 1998 r. badaczka klasztoru cysterskiego w Wąchocku, archeolog dr Krystyna Białoskórska. Od strony historiograficznej tezę o korzeniach cysterskich Grudziądza wylansowała w latach 1991-2001 dr Krystyna Zielińska – Melkowska, prof. UMK w Toruniu. Warto odnotować, że ściany nawy głównej posiadają unikalny w tym regionie fryz arkadkowy, charakterystyczny dla architektury romańskiej. Fryz był widoczny w czasach, gdy każda z naw posiadała

własny dach. Obecnie poddasze kościoła z wieżą jest udostępnione do zwiedzania dla turystów.

Pozycja 6.

Most Bramy Bocznej ceglany o konstrukcji arkadowej, datowany na 1 poł. XIII w. Element nie istniejącej dziś Bramy Bocznej. Ponad wszelką wątpliwość konstrukcję łuku arkadowego mostu wykorzystano jako fundament dla ściany północnej Baszty Bocznej. Nie jest ogólnie dostępny a zachowane przeszło mostu znajduje się w piwnicach budynków przy ul. Mickiewicza 3/Murowej 24. Odkryty przypadkowo w 1999 r., podczas inwentaryzacji pomiarowej piwnic kamienicy¹¹. Zachowane przeszło mostu nie jest na symetrii prześwitu rozebranej w XIX w. Bramy Bocznej. Jest przy jezdni, pod chodnikiem, po stronie północnej. Świadczy to o wcześniejszej budowie mostu, przed zaprojektowaniem i budową Bramy Bocznej. Lokalizacja mostu nie wpisuje się w siatkę ulic z XIV w.

Pozycja 7.

Most Bramy Toruńskiej wchodził w skład niezachowanego zespołu bramnego, a jego odchylenie w stosunku do Bramy Toruńskiej świadczy o tym, że był pierwszym elementem całego założenia budowlanego. Na ceglana konstrukcję mostu składają się dwa łuki arkadowe. Łuk dolny wykonany jest z charakterystycznej dla romanizmu cegły i datowany na 1 poł. XIII w. Most był poszerzany w czasach krzyżackich. Obecnie ogólnie dostępny, znajduje się u wylotu ulicy Klasztornej, stanowiąc element miejskich bulwarów. Podobnie, jak most Bramy Bocznej, zachowane, najstarsze średniowieczne przeszło nie jest na symetrii rozebranej w XIX w. Bramy Toruńskiej. Jest ono przy jezdni, pod chodnikiem, po jej zachodniej stronie. W 2010 r., na Politechnice Gdańskiej przychyłono się do hipotezy, że jest to najstarszy zachowany most murowany w Polsce, z 1 poł. XIII w. Jest on zapewne o ok.100-150 lat starszy od kamiennego mostu na Młynówce w Kłodzku, z ok. 1390 r., jeszcze do niedawna uznawanego za najstarszy zachowany most murowany w Polsce¹².

Pozycja 8.

Relikty zamku i wieży Klimek. Krzyżacy pojawili się w Grudziądzu w roku 1255, ponad 30 lat po przejęciu przez zakon ziemi chełmińskiej. Osada ta wcześniej należała do biskupa misyjnego Prus Christiana, a potem do jego następcy arcybiskupa Alberta Suerbeera. Duchowni ci wzniesli pierwsze murowane umocnienia i budowle sakralne, które następnie Krzyżacy wykorzystali przy budowie własnej

---

¹¹ Zob. Rocznik Grudziądzki, T. 15: 2001, *Sprawozdanie Oddz. PTH*, s. 289. Pomiary inwentaryzacyjne wykonali: architekt T. Porębnny oraz studentka Politechniki Gdańskiej Izabela Gwizdała. Do pomocy były uczennice III LO w Grudziądzu, Monika Wiśniewska i Natalia Wiśniewska.

¹² Zob. K. Błaszczyk, Wl. Błaszczyk, M. Stachowicz, M. Szajerka [red. tekstu], *Grudziądzkie mosty średniowieczne*, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XIII: 2015, nr 24 (436). Wersja internetowa: <http://kmdg.grudziadz.pl/publikacje/biuletyny/numer/24.436/>

warowni. Wieża Klimek była najstarszym, obok studni kamiennej, elementem założenia zamkowego i stanowiła znaną z innych polskich realizacji obronnych tego okresu tzw. wieżę ostatniej obrony. Pod względem wyglądu i konstrukcji była jedyną taką, na terenie państwa krzyżackiego. O tej wyjątkowości nie decydował fakt, że była wolnostojąca, bo takie wieże powstały np. w Toruniu i Radzynie. Odróżniał ją wygląd zewnętrzny, z wystającymi gzymsami, wykonanymi z glazurowanej cegły w kolorze zielonym. Te gzymsy usunięto podczas przemurowania lica wieży w 2 poł. XIX w. Wieża Klimek posiadała pierwotnie dolną komorę, przypominająca w przekroju butelkę. W tej komorze po stronie północnej znajdowało się łożysko do postawienia drabiny na pierwszą kondygnację. Na tej kondygnacji, już po południowej stronie usytuowano klatkę schodową w murze, z kręconymi schodami na dalsze piętra. Piętra były przedzielone kopułami. Element glazurowanego słupa był identyczny, jak we wschodniej klatce schodowej kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu oraz w farze chełmińskiej. Na parterze też umieszczono wejście do lochu. Na Górze Zamkowej, w lapidarium po stronie północnej można zobaczyć obecnie portal bramny z piaskowca, w formie łuku. Portal ten koresponduje z relikwiami tympanonu z terakoty, od końca XVIII w. znajdującymi się na ścianie zachodniej wieży kościoła św. Mikołaja. Są tam płaskorzeźby Chrystusa Króla, Matki Boskiej z Dzieciątkiem i figury zoomorficznej. Natomiast po stronie północno-wschodniej wieży cztery fragmenty terakotowe, być może bordiury tego tympanonu. Poniżej ruin Zamku Wysokiego, na przedzamczu północnym, od strony zachodniej można zobaczyć fragment ściany w wątku gotyckim, z pełnej cegły o grubości ok. 2 m. Ściana ta jest zaprzeczeniem tezy, że wątek gotycki (wiązanie polskie), zaczęto stosować w XIV w. i używano do licowania murów *opus emplectum*. W takim murze ceglane lico pełniło rolę trwałego szalunku dla rdzenia muru, wypełnionego kamieniami, czy gruzem. Zamek w Grudziądzu uważa się za jeden z największych w całym Państwie Zakonnym. Wybudowano go na wznoszącym się ok. 40 metrów ponad poziom Wisły wschodnim jej brzegu (próg bramy od strony południowej, dziedziniec znajduje się ok 5 m. wyżej), odseparowanym naturalnymi parowami oraz głębokim sztucznym przekopem od sąsiadujących wzniesień. Zrekonstruowana w 2014 r., na fundamencie średniowiecznej wieży, wieża widokowa Klimek nie posiada odtworzonych charakterystycznych detali zburzonego w 1945 r. pierwotnego wzoru.

Pozycja 9.

Chrzcielnica w kościele św. Mikołaja, romańska, kamienna, o kształcie ośmiobocznym. Przypomina wyroby gotlandzkie. Bogato zdobiona płaskorzeźbiowym ornamentem kwiatowym, oraz wizualizacją smoków i lwów. Podstawa zrekonstruowana współcześnie, nie wzorowana na oryginale, który przypominał związany snop zboża, będący symbolem błogosławieństwa. Chrzcielnica znajduje się w kościele św. Mikołaja w Grudziądzu, obecnie po prawej stronie nawy głównej, przy filarze tuż przed wejściem do prezbiterium. Do roku 1939 stała w baptysterium kościoła, w części zachodniej nawy południowej.

Pozycja 10.

Dwie romańskie kropielnice w kościele św. Mikołaja, kamienne, romańskie z końca XIII w.

Pozycja 11.

Plaskorzeźby terakotowe we wschodniej ścianie wieży kościoła św. Mikołaja. Cztery późnoromańskie plaskorzeźby z glazurowanej terakoty wtórnie wmurowane w XVIII w. we wschodnią ścianę wieży gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Plaskorzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku.

Pozycja 12.

Rzeźby terakotowe w zachodniej fasadzie kościoła św. Mikołaja. Trzy późnoromańskie rzeźby z glazurowanej terakoty wmurowane w XVIII w. w górną część zachodniej fasady gotyckiego kościoła św. Mikołaja. Do naszych czasów zachowały się dwie z nich, przedstawiające Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz Chrystusa. Trzecia została uszkodzona w czasie wyzwania Grudziądza w roku 1945. Pomędzy tymi rzeźbami umieszczono również mniejszą plaskorzeźbę. Rzeźby te ponad wszelką wątpliwość pochodzą z grudziądzkiego Zamku Wysokiego, prawdopodobnie z dawnej kaplicy zamkowej i są datowane na koniec XIII wieku.

Pozycja 13.

Fragment muru obronnego w piwnicy kamienicy przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24. W trakcie inwentaryzacji kamienicy w 1999 r. odkryty został pod chodnikiem ul. Mickiewicza most Bramy Bocznej oraz parcham murów obronnych przy zasklepionej na pocz. XIX w. Strudze Młyńskiej. Parcham składa się z dwóch murów, z których wewnętrzny jest zbudowany z bardzo nieregularnych cegieł, nie noszących znamion znormalizowanej produkcji masowej, charakterystycznej dla ceglanych budowli, już z lat 30-40 XIII w. Z cegieł znormalizowanych zbudowany jest mur zewnętrzny. Taką cegłę znormalizowaną zastosowano m.in. w przypadku kościoła św. Mikołaja. W ciągu muru wewnętrznego zinwentaryzowano wówczas prześwit bramy(furty) o szerokości 4,5 m. Poziom tej bramy zalega na głębokości 2,1-2, 3 m poniżej obecnego poziomu ul. Murowej. Na osi tej bramy na pocz. XXI w. odkryto furkę w murze kilkumetrowej grubości, z łukiem o cesze romańskiej, w piwnicy przy ul. Mickiewicza 1. Przypuszczalnie mur wewnętrzny jest pozostałością stróży, powstałej w 1222 r., w okresie wyprawy krzyżowej rycerstwa polskiego pod przywództwem ks. Leszka Białego oraz ks. Henryka Brodatego¹³. Swego ro-

---

¹³ W 1998 r. wysunąłem hipotezę, że nazwa Grudziądz wywodzi się od cegły, czyli grudy. W 1 poł. XIII w. nie było jeszcze słowa cegła. Tę hipotezę, jako interesującą zauważył mediewista prof. dr hab. Andrzej Walkowski (2003) r.) oraz również mediewista prof. dr hab. Wiesław Sieradzan w 2016 r. Zob. M. Szajerka, Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej, w: K. Zielińska – Melkowska, Grudziądz miastem Christiana, op. cit. , s. 81-86.

dzaju ewenementem w przypadku murów obronnych Grudziądza jest zastosowanie na znacznych odcinkach jego obwodów wiązania główkowego¹⁴.

Pozycja 14.

Ul. Wieżowa 2, średniowieczny parter pomieszczenia świeckiego, ze sklepieniami krzyżowymi, z czytelnymi fazami rozbudowy, wg wątków cegiel (wendyjski ⇒ gotyk polski), z XIII w. Jest tam ściana o grubości ok. 2 m, z wnękami oświetleniowymi, pierwotnie zapewne oknami romańskimi. Na równoległej ścianie północnej jest okno gotyckie z drugiej fazy rozbudowy. Obiekt odkryty ok. 1997 r., w trakcie adaptacji pomieszczeń piwnicznych na piwiarnię. Wg powielanych urzędowo wyników badań, z Rocznika Grudziądzkiego, wydane w 1960 r., na terenie Starego Miasta nie zachowały się żadne budowle murowane ze średniowiecza, z wyjątkiem kościołów św. Mikołaja i św. Ducha oraz wybiórczo monumentalnych spichrzy nadwiślańskich. W trakcie wizji lokalnych tych pomieszczeń przez dr. K. Białoskórką z Polskiej Akademii Nauk oraz dr Antoniego J. Pawłowskiego, ich uwagę zwrócił szczególnie fundament łukowy budowli od strony zachodniej. Taki fundament, z ceglami wątku główkowym, podobne wiązania są licznych miejscach na terenie Grudziądza, jest zaliczany jako najstarszy fragment kościoła ceglanego dominikanów – od 1235 r.¹⁵

Pozycja 15.

Ul. Szewska 5, kamienna brama z łukiem ceglanym. Kamienna brama, zapewne między posesjami, z XIII w. Z podobną bramą kamienną jest problem interpretacyjny na zamku krzyżackim w Toruniu.

Pozycja 16.

Ul. Kościelna 10, średniowieczne stajnie kościelne. Średniowieczne stajnie, zapewne z XIII w., ze sklepieniami charakterystycznymi dla architektury cysterskiej. Czytelne fazy rozbudowy od ściany kamiennej, poprzez różne wątki ceglane, w tym wozówkowy, z zastosowaniem cegiel romańskich.

Pozycja 17¹⁶.

---

¹⁴ Por. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973. Wg tego Autora w przypadku budowy murów obronnych stosowano wyłącznie wątki wedyjski i gotyk polski. Można tu wysunąć przypuszczenie, że w XIV w., przy rozwiniętej technologii wznoszenia obiektów z cegiel, w tym murów obronnych, budowniczy murów w Grudziądzu oddany zostałby w ręce kata. Właśnie na wiek XIV datuje się oficjalnie budowę murów obronnych w Grudziądzu.

¹⁵ Ed. Cieślak, *Historia Gdańska*. T. I: *Do roku 1454*, Gdańsk 1978, s. 241.

¹⁶ Jest to tak ważny i fundamentalny punkt na liście romańskich zabytków Grudziądza, podparty literaturą przedmiotu z 2 pol. XXI w., że przytaczam tu obszernie fragmenty ze swojego artykułu opublikowanego w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza w 2019 r.

Wieżyczka wodociągowa z murem kurtynowym od strony południowej została wykonana z cienkich cegieł romańskich. W listopadzie 2014 r. się na spotkaniu Koła Miłośników Dziejów Grudziądza wygłosiłem prelekcję na temat systemu zaopatrzenia Grudziądza w wodę w czasach średniowiecza i nowożytnych¹⁷. Wówczas na podstawie znanych punktów odniesienia rozpoznany został, częściowo teoretycznie, system działania wodociągu grudziądzkiego: Bieg Strugi Młyńskiej pod domami przy ul. Groblowej i jej obecne zamulenie w murowanym kanale; „sarkofag” kanału Strugi Młyńskiej jest w piwnicy kamienicy na południe od ul. Mickiewicza; kolektor kanału odpływowego jest w przeszle Mostu Bramy Bocznej z XIII w., była tam grobla spiętrzająca wodę, która następnie poruszała patemoster w wieżyczce wodociągowej; studnia w piwnicy kamienicy przy ul. Szewskiej 5 o głębokości kilkunastu metrów; cysterna na wodę w piwnicy kamienicy przy ul. Kościelnej 31¹⁸.

W latach 2018-2019 prowadzone były prace ziemne w związku z budową podziemnego śmietnika przy ul. Szkolnej. Zgodnie z prawem, przeprowadzono tam badania archeologiczne, gdyż natrafiono tam na jakieś kanały i studnię. Próbowałem dotrzeć do raportu archeologicznego, jednak mi się to nie udało. W związku z tym nie będę polemizował z archeologami prowadzącymi tam badania. Tylko skonfrontuję zrobione przez siebie zdjęcia wykopu z maja – czerwca 2018 r. oraz pozostawione na gromadce cegły po zbudowaniu śmietnika, zdjęcia wykonanego w lutym 2019 r., ze swoimi wcześniejszymi ustaleniami na temat wodociągu średniowiecznego oraz budownictwa ceglanego w Grudziądzu. Ten rozdział posiada m.in. charakter inwentaryzacyjny, gdzie w Grudziądzu można znaleźć identyczne cegły. Mamy tu do czynienia z zastosowaniem archeologicznej metody datacji, tak jak na podstawie skorup naczyń, tylko, że zamiast skorup są cegły. Trzeba tylko znaleźć niepodważalny punkt odniesienia, najlepiej dwa lub więcej.

Tę metodę preferowała archeolog dr Krystyna Białoskórska, badaczka cysterskiego Wąchocka. Przed sesją cysterską w Grudziądzu, w 1998 r. poradziła, wziąć cegłę do ręki, szukać punktów odniesienia w najbliższym otoczeniu. W referacie wygłoszonym na wspomnianej sesji cysterskiej wyszła z nowatorską tezą, jako archeolog, że Grudziądz najbardziej pretenduje do miana zaginionego klasztoru cysterskiego, fundacji biskupa Chrystiana, z 1 poł. XIII w. Tę metodę, stosowaną w praktyce przez niektórych archeologów wcześniejszego pokolenia odkrywają teraz młodzi archeolodzy i ubierają ją w ramy dysertacji naukowych. Przykładem są prace badawcze doktoranta z Politechniki Wrocławskiej Mariusza Cabana¹⁹.

---

¹⁷M. Szajerka, *600 rocznica zbudowania wodociągu miejskiego w Grudziądzu. Problem wody pitnej w Grudziądzu od XIII do XVIII w.*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XII: 2014, nr 32 (407), z dn. 12.11.2014 r., ss. 14.

¹⁸ Kamienica rozebrana w 2017 r.

¹⁹ Artykuł z 21.02.2016 r. *Aby cegły mogły nam więcej powiedzieć*. Artykuł został opublikowany na Portalu Nauka w Polsce, firmowanym przez Ministerstwo Nauki i szkolnictwa Wyższego. Następnie został skopiowany przez serwis Archeowiesci to serwis prezentujący najnowsze odkrycia, badania i hipotezy dotyczące dziejów ludzkości i życia na Ziemi. Jego autor otrzymał ty-

Postaram się to pokazać na przykładzie Grudziądza. W 2006 r., w związku z rozbiórką kopca, przykrywającego ruiny wieży Klimek, pojawiło się fachowe pojęcie – cegła romańska w Grudziądzu. Nadzór archeologiczny prowadził kierownik Muzeum Zamkowego w Kwidzynie dr Antoni J. Pawłowski.

Dla weryfikacji ówczesnych ustaleń, w tym datacji Mostu Bramy Toruńskiej, jako najstarszego mostu ceglano-brykietowego w Polsce, wykonanego z cegieł romańskich, posłuży artykuł prof. dr. hab. Ireneusza Pluska, pracownika naukowego Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Artykuł został opublikowany w 2009 r.²⁰ Chronologia publikacji jest bardzo ważna w tym przypadku. W 2000 r. opublikowałem artykuł o datacji Mostu Bramy Toruńskiej, jako romańskiego²¹. Natomiast w numerze 11 o wieży Klimek, jako prawdopodobnie romańskiej²². W 2007 r. napisałem o ceglach romańskich znalezionych podczas rozbiórki kopca na Górze Zamkowej²³. W zbliżonym czasie, jako opublikowany został artykuł profesora I. Pluska. Dane o Moście Bramy Toruńskiej zweryfikowane zostały pozytywnie na Politechnice Gdańskiej.

Poniżej fragment semestralnej pracy zaliczeniowej Macieja Stachowicza, studenta Politechniki Gdańskiej na Wydziale Inżynierii Lądowej i Środowiska pt.: *Koncepcja remontu konserwatorskiego Mostu Bramy Toruńskiej w Grudziądzu*. Autor pracy wyeksponował romańskie cechy tego mostu. O moście Bramy Toruńskiej, cytat z pracy, s. 6:

Charakterystyka obiektu

3.1. Opis techniczny

Rozważany obiekt wchodził de facto w skład tzw. zespołu bramnego złożonego z: baszty bramnej (zachowana ściana wschodnia; murowanego mostu; baszty przedbramia (zachowana, obecnie kamienica przy Al. 23 Stycznia 10); parchamu; Baszty Browarnej.

Na konstrukcję mostu składał się pierwotnie mur arkadowy o grubości 1 – 3 m, na który to nakładano drewniany pomost. W okresie późniejszym most przebudowano na całkowicie murowany z ceglano-brykietowymi balustradami.

Na konstrukcję mostu składają się dwa łuki. Łuk dolny wykonany jest z cegły charakterystycznej dla 1 poł. XIII w., cegły o wymiarach 27–29 x 12–13 x 5,5 cm i grubości 1,28

---

tul Popularyzatora Nauki w konkursie PAP i MNiSW oraz przyznawaną przez SNAP nagrodę im. K. Dąbrowskiego.

<https://archo.wiesci.pl/2016/02/21/aby-cegly-mogly-nam-wiecej-powie-dziec/>

²⁰ I. Pluska, *800 lat cegielnictwa na ziemiach polskich – rozwój historyczny w aspekcie technologicznym i estetycznym*, Wiadomości Konserwatorskie • Conservation News • 26/2009, s. 26-54.

Zob. <http://www.skz.pl/wiadomosci-konserwatorskie/archiwum/wk26-2009>

²¹ M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy*, Spotkania z Zabytkami, Tom 24 (2000), nr 2 (156).

Zob. <http://bazhum.pl/bib/number/8519/>

²² M. Szajerka, *Romańska (?) wieża*, Spotkania z Zabytkami, Tom 24 (2000), nr 11 (165).

²³ M. Szajerka, *Ruiny średniowiecznej wieży w Grudziądzu*, Spotkania z Zabytkami, T. 31, (207), nr 2 (240).

m. Przeprowadzony na przełomie sierpnia i września 2008r.²⁴ remont nawierzchni drogowo-tramwajowej ul. Klasztornej pozwolił na pomiar odkrywki wykonanej w konstrukcji, z której wynika, że bezpośrednio pod jezdnią przeszło wykonane jest z cegły o wymiarach 29 x 14 x 6,5 – 7,5 i posiada grubość około 3 m.

Rozpiętość przęsła wynosi 5,5 m. Drugie przęsło od strony wschodniej nie zachowało się. Długość mostu szacuje się na około 20 m. Przęsło mostu nie pokrywało się z prześwitem Bramy Toruńskiej, co może świadczyć o jego wcześniejszym powstaniu. Część jezdni mostu wyposażona jest w nawierzchnię drogowo – kolejową oraz w chodniki. Ruch samochodowy odbywa się jednokierunkowo, natomiast tramwajowy w sposób wahałtowy. Brama Toruńska została rozebrana w XIX w., z powodu wprowadzenia w mieście konnej sieci tramwajowej (13 czerwca 1896 r.).

O moście Bramy Bocznej, s. 10.

Most Bramy Toruńskiej wchodził w skład tzw. zespołu bramnego, który w większości nie przetrwał. Warto jednak podkreślić, że najpewniej most istniał wcześniej i ma przedkryżackie korzenie, co może zasugerować jego pierwotne odchylenie w kierunku zachodnim, czego nie można zaobserwować obecnie.

Innym grudziądzkim mostem, który można datować na 1 poł. XIII w. jest most, nieistniejącej dziś, Bramy Bocznej, która była zlokalizowana pod chodnikiem ul. Mickiewicza 3. Jego historia jest o tyle ciekawa, że konstrukcję łuku arkadowego wykorzystano jako fundament dla ściany północnej baszty bramnej Bramy Bocznej, więc jest to faktycznie most pod Bramą Boczna. Walory mostów wg M. Stachowicza, s. 11.

---

²⁴ W pracy M. Stachowicza jest błędnie podany rok remontu nawierzchni. Dotyczy to roku 2000. Zob. M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno – architektoniczne*. Grudziądz 2004, s. 104 oraz s. 119. Napisałem wówczas: Najstarszym mostem grudziądzkim i jednocześnie jednym z najstarszych w Polsce jest Most Bramy toruńskiej. Jego budowę można datować na 1 połowę XIII w. Wiek mostu zdradzają dwa nakładające się na siebie łuki, z których dolny wykonany jest z cegły charakterystycznej dla 1 połowy XIII w., o wymiarach 27- 29 x 12 -13 x 5,5 – 6 cm. Rozpiętość przęsła wynosi 5,5 m, natomiast grubość muru arkadowego (przęsła środkowego) 1,28 m. Są to pomiary dokonane przeze mnie pod mostem. Natomiast szkoda, że nie wykorzystano okazji do badań archeologicznych mostu podczas remontu nawierzchni ulicy w tym rejonie w sierpniu i wrześniu 2000 r. Dokonałem wówczas prowizorycznych pomiarów górnej odkrywki mostu średniowiecznego. Wykazały one, że pod powierzchnią obecnej jezdni przeszło wykonane jest z cegły o wymiarach 29 x 14 x 6,5 cm. Posiada ono grubość ok. 3 m. Przęsło to nie pokrywało się z osią prześwitu Bramy Toruńskiej. Grubość przęsła liczona jest od krawędzi zachodniej obecnej balustrady mostu. Nie ma drugiego muru arkadowego od strony wschodniej, podobnie jak pod mostem. Wymiary cegieł posiadają analogię do kościoła cysterskiego w Kolbaczu. W oryginalnym tekście jest do tego fragmentu aparat przypisów. W 2013 r., podczas modernizacji torowiska tramwajowego i odkryciu fundamentów Bramy Toruńskiej most nie był badany archeologicznie. Chociaż nie badano w 2013 r. mostu, to te badania pośrednio poświadczyły słusność moich wniosków, opublikowanych w 2004 r. Mur arkadowy przęsła mostu z 1 poł. XIII w. jest poza udokumentowanym prześwitem Bramy Toruńskiej z XIV w. i pochodzi z okresu, jak bramy grudziądzkie posiadały prześwity o szerokości ok. 6,5 m, (pierwotny prześwit Bramy Wodnej, Brama Zamkowa przedzamcza z Gdaniskiem, Brama św. Chrystiana).

Wartość historyczna. Losy Mostu Bramy Toruńskiej wiążą się ściśle z losami miasta na przestrzeni wieków. Najciekawsze są, ze względu na swoją enigmatyczność, najstarsze dzieje, tzn. okres misji chrystianizacyjnej do Prus. Okres ten, ze względu na znikome źródła historyczne, został dość i zdarzają się tzw. „czarne plamy” w historii. Dzięki Mostowi Bramy Toruńskiej w Grudziądzu oraz jego replice – Mostowi Przedbramia Bramy Krakowskiej w Warszawie można prześledzić ewolucję mostownictwa od naśladownictwa rzymskiego akweduktu (wąski mur arkadowy), poprzez spinanie murów arkadowych, następnie użycie przęsła w formie fundamentu dla tuneli a kończąc na rozstawieniu murów arkadowych i wypełnieniu powstałej przestrzeni pomostem.

Znaczenie historyczne Mostu Bramy Toruńskiej oraz Mostu Bramy Bocznej polega również na tym, że są to jedne z najstarszych murowanych mostów w Polsce. W literaturze przedmiotu za najstarszy uchodzi obecnie most kamienny w Kłodzku nad Młynówką. Promocja zabytków wymusiłaby zmianę poglądów w tej materii, a przy okazji stanowiłaby dobrą reklamę dla miasta. Nagłośnienie sprawy rozpatrywanego obiektu spowodowałoby rewolucję na temat historii Grudziądza – skłonienie się do poglądu X. Froelicha, który identyfikował Grudziądz z castrum Christburgiem, zagospodarowanym przez cystersów z Łekna na potrzeby stworzenia miasta – klasztoru dla misji pruskiej.

Uznanie Grudziądza jako kresowej twierdzy – przerzucony przez „Stara” Ose (pradolina dzisiejszej rzeki Osy, która stanowiła granicę między ziemią chełmińską a pogańską Pomezania) Most Bramy Toruńskiej tworzył połączenie z Prusami – niewątpliwie podnosi jego rangę historyczną, stawiając wręcz w jednej linii z Malborkiem.

Obecnie przyjęta, tzw. toruńska skala datacji obiektów, nie jest całkowicie spójna z grudziądzkimi obiektami fortyfikacyjnymi, ponieważ uznaje ona 1251 r. jako datę transformacji z budownictwa drewnianego do murowanego, co nie sprawdza się w przypadku Grudziądza, który już w 1222 r. został opasany murami kurtynowymi na potrzeby stworzenia bazy dla wyprawy krzyżowej do Prus polskiego rycerstwa.

4.5. Wartość artystyczna.

Rozwiązanie ustroju nośnego mostu w formie łuku arkadowego nawiązuje bezpośrednio do idei rzymskich akweduktów, które do dziś zachwycają swoją monumentalnością i wskazują na wysoki poziom ówczesnej wiedzy inżynierskiej, a także poszukiwania idealnych proporcji i naśladownictwo. Architektura średniowiecznego Grudziądza wymyka się spod określeń mecenatu krzyżackiego, (22.01.1256 – przyłączenie miasta do ziemi chełmińskiej). Wiązanie gotyckie cegieł w murze, zwane inaczej polskim, pierwotnie było wyłącznie wątkiem ozdobnym i występuje w XIII-wiecznym Grudziądzu równolegle z wątkiem wendyjskim. Zespół Bramy Toruńskiej miał historycznie charakter reprezentacyjny oraz obronny. Była bowiem usytuowana na szklaku prowadzącym do Chełmna, stolicy ziemi chełmińskiej.

4.6. Unikatowość.

O unikatowości mostu świadczy już jego wiek. Jeśli szczegółowe badania potwierdzą hipotezy, to będzie on, wraz z innym mostem, Mostem Bramy Bocznej, najstarszym mostem murowanym w Polsce. Nie odnaleziono dotychczas starszego obiektu tego typu, więc jest to evenement na

skale polską. Dodatkowo smaku dodaje nieistniejąca już dziś baszta bramna, przez którą prawdopodobnie można było się dostać do głównej drogi w średniowiecznym grodzie (obecnie ul. Klasztorna), która miała najpierw charakter targony. Rozwiązania tego typu nie znajdziemy w żadnym innym polskim mieście.

W XIII w. rzadko budowano mosty ceglane, gdyż była to wówczas technologia mało znana i wymagająca dużej wiedzy murarskiej. Ten rodzaj konstrukcji budowlanej był wizytówką danej miejscowości, a świadczy również o znaczeniu średniowiecznego grodu. Mosty murowane częściej budowano w dobrach kościelnych aniżeli świeckich. Krzyżacy preferowali mosty zwodzone. Stąd też wniosek, że mosty murowane w Grudziądzu korespondują z metryką biskupią. Pomost oparty na łukach był prawdopodobnie drewniany, później wymieniono go na ceglany, a obecnie nadano mu charakter nawierzchni z betonu asfaltowego z wbudowanym torowiskiem tramwajowym. Ta różnorodność świadczy o wysokim stopniu eksploatacji mostu na przestrzeni wieków i obrazuje zmiany zachodzące w technice i technologii budowlanej. Można odnaleźć pewną analogię do mostu w Tczewie, na którym to pokolenia zarówno architektów, jak i inżynierów, z całego świata uczyły się i nadal uczą fachu. Pod Mostem Bramy Toruńskiej przepływa, leżący w pradolinie Osy, kanał Trynka (zwany również Fossą) zaprojektowany, według legendy, przez Mikołaja Kopernika, który dostarczał wodę mieszkańcom miasta.

Oryginalność grudziądzkiego miejskiego zespołu fortyfikacyjnego na tle innych miast ziemi chełmińskiej przejawia się również przez pryzmat 3 innych grudziądzkich zespołów bramnych. Zastosowane w nich triforia kolidują z jednoprzejazdowym typem bram krzyżackich. Średniowieczny Grudziądz pod względem elementów fortyfikacji był porównywalny z największymi miastami ówczesnej Polski. W czasie wojen polsko-krzyżackich była to kwatera mistrzów zakonu krzyżackiego i Kawalerów Mieczonych – dosłownie drugi Malbork²⁵.

Profesor I. Pluska podał następującą klasyfikację cegieł średniowiecznych i nowożytnych:

Przeciętne wymiary cegieł romańskich wynosiły: **26 – 28 x 12 – 13 x 8 – 9 cm.**

W Polsce najstarsze cegły romańskie z początku XIII w. miały wymiary:

24 x 12,6 x 7,4 cm i 26 – 26,5 x 13 – 13,5 x 7,8 cm.

Cegły gotyckie najczęściej posiadały wymiary:

28 – 30 x 13 – 14 x 8,5 – 9 cm lub 28, 5 – 29 x 13 x 9,5 cm.

Od połowy XVII wieku powszechnie stosowana była mniejszego formatu cegła (zwana powszechnie „saską”) o wymiarach **25 x 13,3 x 4,5 cm.**

W XI w. wieku wymiary cegieł były zróżnicowane, zawsze jednak stosunek grubości i długości wynosił 1 : 2 : 4; obecnie obowiązuje znormalizowany wymiar **25 x 12 6,5 cm**²⁶.

---

²⁵ Autor pracy wysłał jej kopię do autora tego artykułu oraz do Informacji Turystycznej w Grudziądzu, zachętą dalszej promocji romańskich mostów w Grudziądzu. Wg informacji Autora otrzymała ona ocenę w granicach celującej.

²⁶ I. Pluska, op. cit. s. 40.

W świetle ogólnopolskiej klasyfikacji cegieł średniowiecznych i nowożytnych wynika jednoznacznie, że Most Bramy Toruńskiej pochodzi z 1 poł. XIII w. i jest mostem romańskim.

Po tym uwiarygodnieniu punktu odniesienia dla datacji budowli w Grudziądzu z 1 poł. XIII w., w przypadku Mostu Bramy Toruńskiej, można przejść do kwestii samego wodociągu.

Po badaniach archeologicznych i wykonaniu podziemnego śmietnika na placu pozostała gromadka cegieł, które zakwalifikowano, jako pozostałość muru oporowego, wykonanego w XX w. Faktycznie część tych cegieł posiada resztki zaprawy, wyglądającej na cementową.

Do tej zaprawy trzeba jednak podchodzić bardzo ostrożnie. W trakcie odgruzowywania ruin wieży Klimek w 2006 r. w pierwotnym miejscu zastano bloki ze sztucznego kamienia, tak jakby były wykonane z betonu²⁷. Nie można wykluczyć, że ten suchy średniowieczny cement, w stanie sypkim przywożono do Grudziądza i to formowano odpowiednie bloczki. Bardzo łatwo pomylić wizualnie średniowieczny beton z współczesnym. Kilka bloczków z oryginalnego sztucznego średniowiecznego kamienia ponownie wmontowano w wieżę widokową Klimek, w 2014 r.

O rozmiarach znalezionych w rumowisku wieży Klimek w latach 2006-2007 dr Antoni J. Pawłowski napisał:

[...] Wymiary cegieł wynosiły: **28,9 – 29,4 cm x 13,8-14,5 cm x 87 – 94 cm**. Oprócz cegieł w licu zewnętrznym znajdował się pas wykonany z „bloczków” z kamienia sztucznego nieco powyżej ćwierć walkowego gzymsu. Wymiary tych trapezowatych w przekroju „bloczków” były kilkakrotnie większe od cegieł. Ich większa podstawa znajdująca się w licu wynosiła od **22 do 58 cm**, mniejsza umieszczona wewnątrz muru od **19 do 45 cm**, wysokość ok. **47 cm** i grubość od **15 do 19 cm**. Kilkanaście z nich zachowało się in situ w północno-zachodniej partii ściany [...]²⁸.

Z klasyfikacją cegieł, znalezionych na Górze Zamkowej w sezonach archeologicznych 2008-2009 miał problem ówczesny doktorant UMK Bogusz Wasik. O znalezionych nietypowych ceglach napisał:

Cegły sklepieniowe.

Całe egzemplarze i liczne fragmenty cegieł sklepieniowych odkryto zwłaszcza we wschodniej części skrzydła południowego, w obrębie zawałonej piwnicy. Nie są to klasyczne cegły sklepieniowe

---

²⁷ Zob. A. J. Pawłowski, *Grudziądz – zamek. Relikty wieży Klimek. Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych reliktyw wieży Klimek w 2007 r. Sprawozdanie z badań; Dziennik badań; Inwentarz, ceramiki; Dokumentacja rysunkowa; Dokumentacja fotograficzna; Karta stanowiska*. Karpiny – październik 2007, ss. 25. Maszynopis w Urzędzie Miejskim w Grudziądzu, s. 16.

²⁸ A. J. Pawłowski, op. cit., s. 16.

(„dziewiątki”), które znane są między innymi z Pomorza (Kąsinowski 1972, s. 16, ryc. 2: A3) wyróżniają się wielkością i proporcją²⁹.

B. Wasik odnotował następujące rozmiary tych nietypowych wg niego cegieł: **29,5 – 30,5 cm** (średnio 29,9cm) × **18,5 – 19,5 cm** (średnio 19,1 cm), w jednym przypadku nawet **22,2 cm**. Grubość egzemplarzy nieco mniejsza niż tych, które użyto do budowy murów, wynosi **6,2 do 7,5 cm** (średnio 7,1 cm. Odnotowano również jedną cegłę o grubości **8 cm** i jedną wtórnie przepaloną o grubości **5,8 cm**. Stosunek wymiarów cegły sklepieniowej z Grudziądza w przybliżeniu wynosi $1 \times 2/3 \times 1/4$ ³⁰.

Identyczne cegły jak w przypadku przęsła Mostu Bramy Toruńskiej, jego dolnego łuku, zastosowano min. w: ścianie zakrystii kościoła św. Mikołaja; ścianie południowej kościoła p.w. ś. Franciszka Ksawerego³¹; przyporze zachodniej Bramy Wodnej; w wieżyczce wodociągowej (Wasser Kunst), widocznej od strony Al. 23 Stycznia. Przykład wieżyczki wodociągowej będzie omawiany w dalszej części tego artykułu, ponieważ artykuł prof. dr. hab. I. Płuski rzuca nowe światło na jego budowę i datację.

Inspiracją do napisania artykułu suplementu był pozostawione na placu budowy cegły o wymiarach: **30 cm x 14 cm i 12 cm x 6 cm**.

Tak przycięta cegła była dostosowana do wybudowania studni o wiązaniu główkowym, na długość wozówki. Na taką studnię na placu budowy podziemnego śmietnika przy ul. Szkolnej też natrafiono. Niewątpliwie te profilowane cegły były pierwotnie użyte do budowy takiej studni i sklepień kanałów.

Na zdjęciu widoczne są trzy kanały. Po stronie wschodniej równoległy do ulicy Szkolnej oraz po stronie południowej, na osi z wieżyczką wodociągową dwa spięte razem kanały. Jest to moim zdaniem materialny dowód na teoretyczne rozpoznanie działania wodociągu w średniowieczu, podane w artykule z 2014 r., opublikowanym w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza³².

Obmurowanym kanałem Struga Młyńska, od spiętrzenia wody przy Moście Bramy Bocznej wpływała do wieżyczki wodociągowej, gdzie poruszała koło z czerpakami urządzenia zwanego *paternoster*. W przeszle tego mostu z XIII w. znajduje, po zachodniej stronie łuk kolektora kanału. Natomiast po stronie wschodniej przęsła jest zapewne prowadnica od wodomierza. Następnie woda była przelewana do kanału bliźniaczego, po zachodniej stronie i rozprowadzana do studni przepły-

---

²⁹ Zob. M. Wiewióra [red.], *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń 2012, s. 253.

³⁰ Ibidem, s. 253.

³¹ Ścianę poniżej ul. Ratuszowej odsłonięto w trakcie osuszania fundamentu. W 2006 r. Do ściany prawie przylegała budowla, której nie badano archeologicznie, również z identycznych cegieł.

³² M. Szajerka, *600 rocznica zbudowania wodociągu miejskiego w Grudziądzu. Problem wody pitnej w Grudziądzu od XIII do XVIII w. 1415-2015*, Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XII: 2014, nr 32 (407), z dn. 12.11.2014 r., ss. 14.

wowych na terenie miasta. Zapewne pierwsza studnia była na placu przy ul. Szkolnej, widoczna na zdjęciu.

Uważam, iż w błędzie jest np. Wacław Kulczykowski, aktualnie doktorant na Uniwersytecie Gdańskim, (2019 r.), który uważa, że woda była pobierana z Kanału Trynka, pierwotnego koryta Starej Ossy. Aż do likwidacji wodociągu w 1899 r. wody z Trynki bezpośrednio nie pobierano. Za pozwoleniem krzyżackim z 1415 r. zamontowano na rzece Ossa koło wodne, które napędzało paternoster w wieżyczce wodociągowej. Było to trzecie koło wodne na odcinku między młynami Górnym i Dolnym. Krzyżacy wydając pozwolenie mieli obawy, czy nie wpłynie ono na prace kół młyńskich. Gdy w wieku XVI zamontowano pompę ssąco-tłoczącą, zamiast przestarzałego i mało już wydajnego *paternoster*, wykopano studnię między murem obronnym a korytem rzeki, o głębokości poniżej jej lustra wody. Identyczna sytuacja była ze studnią na Górze Zamkowej. Studnię wykopano na głębokość ok. 50 m, poniżej poziomu lustra wody Wisły. W ten sposób woda była dodatkowo filtrowana.

Po dotychczasowym śledzeniu analizy cegieł czytelnik, naukowiec zauważy sprzeczność w dacie obiektów. Oficjalna data założenia wodociągu to maj 1415 r. Tu natomiast są pokazane elementy o ok. 200 lat starsze.

W rozwiązaniu tych sprzeczności pomocny jest ponownie artykuł prof. I. Pluski, pokazujący proces technologiczny produkcji cegieł w średniowieczu³³. Cegły wypalano w jednorazowych piecach mielerzowych lub murowanych połowych. Piece połowe służyły do wielokrotnego wypalania cegieł. Układanie cegieł w takim piecu, wypalanie i studzenie trwało od 4-6 tygodni, w zależności od wielkości pieca. Najlepsze cegły pozyskiwano z części środkowej pieca. Były to tzw. „wiśniówki” o barwie czerwono-wiśniowej. Była tam bowiem największa temperatura. Natomiast z obrzeży pieca, gdzie temperatura była mniejsza, pozyskiwano „niedopalki”. Te cegły posiadają jasną barwę i są gorszej jakości pod względem wytrzymałości.

Analizując rozmiary cegieł w wieżyczce wodociągowej, od strony al. 23 Stycznia, okazuje, że tam są również cegły identyczne, jak w przeszle Mostu Bramy Toruńskiej, zarówno w przyziemiu muru obronnego (kurtynowego) jak i w samej wieżyczce, gdzie montowano koło wodne urządzenia *paternoster*.

Kolor tych cegieł jest identyczny z opisem „niedopalek” podanym przez prof. I. Pluska³⁴. Są to cegły występujące w dolnym łuku *o wymiarach 27 – 29 x 12 – 13 x 5,5 – 6 cm*.

Na bazie datacji w oparciu o cegły, przy porównaniu do ogólnopolskiej literatury fachowej można stwierdzić, że wodociąg grudziądzki i Most Bramy Toruńskiej powstały w 1 poł. XIII w.

---

³³ I. Pluska, op. cit., punkt 3: Wytwarzanie cegieł, s. 35-38.

³⁴ Zob. I. Pluska, op. cit., s. 38-39.

Można tylko mieć nadzieję, że pozostawione cegły romańskie nie zostaną wyrzucone na wysypisko śmieci. Niewątpliwie niedociągnięciem badawczym było niedostrzeżenie na stanowisku archeologicznym o charakterze ratowniczym cegieł średniowiecznych i do tego romańskich z 1 poł. XIII w. Trzeba jednak zauważyć, na przykładzie artykułu internetowego doktoranta z Politechniki Wrocławskiej, że archeolodzy nie są przygotowani do analizy cegieł na uczelniach. Przywiązują ogromną wagę w daciej do ceramiki wyrobów garncarskich, ale już ceramika budowlana, to margines. Margines traktowany często jako śmieć.

Artykuł prof. dr. hab. Ireneusza Pluski wyjaśnił też przyczyny różnic w budowie parchamu muru obronnego, zachowanego w piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3.

Mur wewnętrzny powstał zapewne z cegieł formowanych przez garncarzy i jest z cegieł „niedopałek”. Natomiast mur zewnętrzny powstał z cegieł wykonanych w profesjonalnej cegielni strycharskiej. Jest to jednak również materiał gorszego gatunku. Cegły pierwszego gatunku – „wiśniówki” wybrano np. na budowę kościoła św. Mikołaja.

Odrębnego opracowania wymaga studnia w piwnicy kamienicy przy ul. Szewskiej 5, o głębokości kilkunastu metrów, odnaleziona na początku XXI w. Być może jej cembrowina jest wykonana z podobnych średniowiecznych cegieł, jak ta na placu przy ul. Szkolnej?

Pozycja 18.

Brama św. Chrystiana na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5. Brama o szerokości 6,7 m. Próg bramy na głębokości ok. 3 m poniżej obecnej ulicy Mickiewicza³⁵. Na uwagę zasługuje jej szerokość. Na terenie Gdańska w X-XIII w. ulice miały następującą szerokość:

- Gród *castrum*, dzielnica wydzielona, siedziba księcia (Zamczysko) X-XIII w. – 5,5 m,
- Gród *castrum*, dzielnica służebna, rybacko rzemieślnicza X-XIII w. – 2 – 3 m,
- Miasto na prawie książęcym, dzielnica rzemieślnicza (Stare Miasto) 3 – 3,5(?) m,
- Miasto na prawie lubeckim, dzielnica kupiecko-rzemieślnicza (Główne miasto) XIII w. 4,5 (1 pręt lokacyjny)³⁶.

---

³⁵ Brama została zidentyfikowana w 1991 r. Nazwa umowna od ok. 1991 r.

³⁶ Ed. Cieślak, *Historia Gdańska do 1454 r.*, op. cit., s. 241.

W Grudziądzu Brama św. Chrystiana odpowiada rozmiarom ulic w gdańskiej dzielnicy książęcej. Również te rozmiary posiadały pierwotnie Brama Wodna i nadal

Grób prof. dr hab. Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej na cmentarzu katolickim przy ul. Wybickiego w Toruniu.

zachowany rozmiar w przypadku Bramy Zamkowej przedzamcza z Gdańskiem przy Ratuszu. Rozmiary prześwitu Bramy Wodnej zostały zredukowane w okresie krzyżackim. Zapewne również pamiątką po redukcji szerokości ulic jest węższy prześwit Bramy Toruńskiej. Najstarszy fragment mostu jest po za prześwitem nieistniejącej już bramy, ale zbadanej metoda archeologiczną w 2013 r.

---

³⁶ Ed. Cieślak, *Historia Gdańska do 1454 r.*, op. cit., s. 241.

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.